УДК 003.332.5

Г. Алпаров

ХАРИТОНОВ ХӘРЕФЛӘРЕ

В журнале «Мэктэп» в 1913 году была напечатана статья Г. Алпарова «Буквы Харитонова», которая стала рецензией автора на букварь И.Н. Харитонова «Подарок», изданный в 1912 году. Он на примерах показывает, что введенные новшества Харитонова в написании некоторых букв арабского шрифта разрушают основы арабских букв в татарской письменности и затрудняют процесс обучения детей. Поэтому Г. Алпаров рекомендует использовать букварь при работе с детьми уже знающими азбуку. Работу И.Н. Харитонова он рассматривает как один из проектов по реформе татарского шрифта с арабской графикой, которая была актуальной проблемой начала XX века. Известно, что в 1921, 1926 годах были организованы конкурсы на лучшие проекты типографских букв. По результатам конкурса в 1927 году для реализации в книгопечатании был выбран проект М. Идрисова.

Ключевые слова: И.Н. Харитонов, реформа арабского шрифта, татарская письменность, Г. Алпаров, азбука «Подарок».

An article by G. Alparov «Letters of Kharitonov» was published in the magazine «Mektep» in 1913 which became the author’s review of the primer by I.N. Kharitonov «Gift», published in 1912. He shows by examples that the innovations introduced by Kharitonov in writing some letters of the Arabic script destroy the foundations of Arabic letters in Tatar writing and make it difficult for children to learn. Therefore, G. Alparov recommends using the primer when working with children who already know the alphabet. He considers the work of I.N. Kharitonov as one of the projects for the reform of the Tatar script with Arabic graphics, which was an urgent problem at the beginning of the 20th century. It is known that in 1921, 1926 contests were organized for the best projects of typographic letters. According to the results of the contest in 1927, the project of M. Idrisov was chosen for implementation in book printing.

Keywords: I.N. Kharitonov, reform of the Arabic script, Tatar writing, G. Alparov, alphabet «Gift».

1912 елда И.Н. Харитонов авторлыгында һәм аның типографиясендә «Бүләк» исемле татарча әлифба нәшер ителә. Әлеге әлифбаның төсле басмасы Милли музейда саклана. Әлифба техник эшләнеше, иллюстрацияләрнең күплеге белән үзенә җәлеп итә. Шулай ук китапта ишетмәүче балаларга ярдәм йөзеннән дактиль әлифба да урнаштырылган. Әйтергә кирәк, XX гасыр башы татар дәреслекләре арасында И.Н. Харитоновның «Бүләк» китабы – сәнгати югары дәрәҗәдә эшләнгән әлифбаларның беренчесе.

Дәреслекне татар җәмгыяте төрлечә кабул итә. Мәсәлән, олуг шагыйребез Г. Тукай «Сабитның укырга өйрәнүе» шигырендә әлеге әлифбаның эчтәлегенә, сәнгати эшләнешенә югары бәя бирә.

Шул ук вакытта хәрефләрнең бирелешенә, дәреслекнең төзелешенә карата вакытлы матбугатта тәнкыйди мәкаләләр дә басыла.

Шундый хезмәтләрнең берсе – Г. Алпаровның 1913 елда «Мәктәп» журналында басылган «Харитонов хәрефләре» дигән мәкаләсе. Г. Алпаров әлифбада хәрефләрнең язылыш үзенчәлекләренә туктала һәм аларны гарәп шрифтындагы татар язуының исляхына, ягъни реформасына автор тарафыннан тәкъдим ителгән хәреф үрнәкләре буларак кабул итә һәм бу хакта үз фикерләрен җиткерә.

Татарларда, гомумән төрки халыкларда басма гарәп хәрефләрен ислях итү – XX гасыр башында күтәрелгән төп мәсьәләләрнең берсе. Әлеге реформа кысаларында 1921 һәм 1927 елларда конкурслар үткәрелә. Конкурс нәтиҗәләре буенча полиграфист М. Идрисов проекты кабул ителә. 1928 елда типографияләрдә әлеге проект гамәлгә ашырыла башлый. Әмма 1929 елда латинга күчә башлау сәбәпле, моңа ихтыяҗ калмый.

Хәреф исляхы нәтиҗәсендә хәрефләрнең язылыш урыннарына карап кулланылган төрләре төшереп калдырыла. Хәрефләрнең басмада башлангыч язылышын гына куллану китап басу барышын икътисади яктан отышлы итә. Шулай ук хәреф җыючыларның хезмәтен дә күпкә җиңеләйтә.

И.Н. Харитонов тәкъдим иткән хәреф үрнәкләре белән Г. Алпаров килешми, авторның басма хәрефләрне генә түгел, язма хәрефләрне дә үзгәртүенә каршы килә.

«Мәктәп» журналы идарәсе әлеге мәкаләнең фикер алышу буларак басылуын да искәртеп үтә.

Хәрефләребезне ислях итәргә[1] тиеш икәнлеге һәркемгә билгеле инде. Аңлырак кешеләребез аны күптәннән аңлап, төзәтү чараларына да керешә башладылар. Өченче ел Оренбурглы борадәр Рәмиевләрнең «Хатты тәбагать яхуд айры хәрефләр» исемле бик гүзәл, ислях ителеп күрсәтелгән хәрефләр белән басылган китаплары нәшер ителгән иде. Бу ел Казанда мәшһүр матбагачы И.Н. Харитонов җәнапларының шушы Рәмиев хәрефләрен бераз үзгәрткәләп ясаткан хәрефләр белән басылган «Бүләк» исемле китабы мәйданга чыкты.

Рәмиевләрнең күрсәткән хәрефләренә үз вакытында байтак ук күп һәм әсаслы тәнкыйть вә мәкаләләр язылган иде. Борадәр Кәримовлар һәм «Милләт» матбагаларының эшләткән хәрефләрендә ул мәкаләләр яхшы ук игътибарга алынган. Әмма Харитонов җәнапларының бу китапта күрсәткән хәрефләрендә ул матбугатта язылган фикерләргә һич тә дикъкать ителмәгән төсле күренә. Аның өстәвенә монда Харитонов җәнапларының үзе тарафыннан арттырылган әллә нинди, ят, бер дә кеше таный алмаслык хәрефләр дә байтак. Мисләә, ǫн o ö u ї ⊥ хәрефләре. Боларның әүвәлгесе сүз башындагы «او» хәрефе

[1] Ислях итәргә – үзгәртергә.

урынына алынган. *Уку, урам* дигән сүзләрнең башында шул хәреф язылган.

Икенчесе татарча нинди хәреф урынына йөридер – мин белә алмадым, китапта мисал урынына *Харитон, орел* дигән рус сүзләре генә күрсәтелгән.

Өченчедән. Ӧ галәмәте сүз башында килгән (ۋُ) хәрефе урынына алынган. Мисалә, *өч* дигән сүз «چӧ» сурәтендә язылган. Бу бер тавышның сүз уртасында (ۋُ) сурәтендә, сүз башында (ӧ) йөртелүеннән ни файда бар икән?... Без соң шул хәрефләребезнең бер тавышка берәр генә сурәттә калуы өчен тырышабыз түгелме?...

Дүртенчедән, «u» галәмәте *сары* дигән сүзнең ахырындагы «ы» тавышындарак ишетелгән хәреф урынына алынган. Әмма сүз уртасында килгән шул тавышка бу галәмәт куелмаган.

⊥̤ галәмәте русча (ё) хәрефе урынына алынган. «Бүләк»тә о белән ё дән башка рус хәрефләре күрсәтелмәгән! Монда ни хикмәт, нинди сер бардыр, мин төшенә алмадым!...

آ галәмәте бу көндә бөтен татар-төрк галәмендә могтәбәр «ە – ئە» хәрефенә каршы рәкыйб (конкурент) булыр өчен чыгарылган. Харитонов хезмәтләренчә, *әтәч, кәҗә* дигән сүзләрне كآجا , آتآچ сурәтендә язарга тиеш була инде.

Бусы тагын бер хәл инде – ул гарәпчә хәрәкәле «آ» хәрефе. Ә соң теге ǫн, о, u, ⊥̤ , хәрефләре безгә нигә кирәк? Боларда бит хатты куфигә[1] һәм гарәп хәрефләренә охшауның исе дә юк. Болар ни укырга, ни язарга уңайлы түгел...

Безгә үз тавышларыбыз өчен гарәп хәрефләрендәге хасиятләргә туры килгән хәрефләр кирәк иде. Без рус тавышларына хәрефләр табып бетерә алмабыз.

Бу хәрефләр урынына Харитонов җәнаплары татар телендә генә була торган, безгә һәрвакыт кирәкле, әлегә чикле могтәбәр булган хәрефләрне генә куйдырса яхшы булыр иде. Мисалә, хәзерге язуларыбызда һәрвакыт йөртелә торган (ئە ,ە) хәрефләрдән эшләтергә кирәк иде.

Татар галәме имля мәсьәләсендә бер иттифакка килмәс борын, шушы элекке хәрефләрне генә койдырып торганда да ярар иде.

Мин хәрефләребезне болай төзәтергә димлим: без басма өчен элекке кулъязмада баш, урта, ахыр, ялгыз булып йөргән хәрефләрнең кайсысы асыл, кайсысы бер җирдә дә төшеп калмый языла торган булса, шунысын алырга кирәк, дим.

Бу хәреф – баш хәреф икәнен әз генә дикъкать ителгән кеше дә беләчәк. Ул хәрефләрнең бер җирдә дә төшеп калмый торган өлеше аларны бергә китереп тезеп язганда язу тәмам элекке язуга охшап чыга (ике төрле генә йөртелгән хәрефләрнең, әлбәттә, ялгызы асыл).

---

[1] Хатты куфи – куфи язуы, стиле.

Бүтән шәкелдәге хәрефләрдән төзелгән язулар элекке язуга охшамыйлар һәм аларны алганда язар өчен дә җиңел булып чыкмый. Мисләә, «Харитонов бабай хәрефләре» дигән сүзне язып карыйк.

(Баш хәрефтән, урта, ялгыз, ахырда языла торган хәрефләр белән үрнәкләр китерелә.)

Болар арасыннан матбага хәрефләренең берәр генә шәкелдә калуы, язуларыбызның элекке хәленнән үзгәрмәве өчен иң муафыйк булганы «баш хәрефләр» түгелме соң ә?! Төзәтелгән хәрефләребез элеккеге язуларыбызга бер дә охшап чыкмаса, язарга да авыр булырлык булса, халкыбызның андый хәрефләрне кабул итү ихтималы да юк. Һәм безгә андый хәрефләрне кабул итәргә дә тиеш түгел.

Безнең элекке хәрефләребез язарга, укырга тәмам уңайлы, тәмам җиңел булганча тәрәккый иткән – эшләнгән инде. Безнең элекке хәрефләребез язуыбыз кадәр җиңел була алмый. Безгә хәрефләребезнең мөмтаз хасиятләрен югалтмый сакларга гына тиеш. Матбага хәрефләрен бу шартларга туры китереп ислях итәр өчен, азрак матурлап, хәзергә баш хәрефләрне кабул итәргә тиеш кебек күренә. Шуңа бинаән[1], мин Харитонов җәнапларының ﮔ, ڭ хәрефләрендә ﻛ хәрефе сурәтендәрәк итеп, ﻛ ның өстенә бер сызык яки өч нокта куеп кына ясауны үтенер идем. Чөнки ڭ, ﮔ хәрефләре Рәмиевләр күрсәткән сурәттә булганда, башта һәм уртада килгәндә бик муафыйк булып чыкмыйлар.

Аннары ﺑ, ﭘ, ﺗ, ﺣ, ﺧ, ﻧ, ﻳ хәрефләрен дә баш хәрефләр сурәтендә алганда яхшы булыр иде. Ул чакта бу хәрефләр, кайсы җирдә килсәләр дә, килешеп торачаклар.

Мисләә, *Харитон* дигән сүз мин әйткән хәрефләр белән язылса, «خاريطون» сурәтендә булып чыга. (Үзегез башка сүзләрне дә язып тикшереп карагыз әле.) Безнең бит асыл максудыбыз хәрефләрне бер генә калдыру. Аларны русчага охшату түгел! Без «Хәрефләребезнең басмада берәр шәкелдән генә калуын, әмма язуыбызның үзгәрмәвен телибез».

Мадам ки[2], баш хәрефләр белән шул максудыбыз тәмам үтәлсә, без аны кабул итүдән бер дә чирканырга ярамый.

«Бүләк»тә күрсәтелгән хәрефләрдән иң муафыйклары:
آ, ا, ﺟ, ﭼ, د, ذ, ر, ز, ژ, ﻋ, ﻏ, ﻓ, ﻗ, ﻛ, ا, و, ۇ, ۋ хәрефләре.

Син, шин, сад, дад, та, за хәрефләренең дә сул тарафыннан бераз гына чыкынтылары булса, тәмам муафыйк вә гүзәл булып чыгар иде.

III

Харитонов җәнаплары бу «Бүләк»не балалар өчен әлифба китабы дип атаса да, исеме җисеменә дә муафыйк булып күренми. Беренче, рәсемнәргә карап, хәрефләрне табарлык түгел.

Мисләә, кысла сурәте астында «آکار», бөркет сурәтендә «ورﯾل» дигән сүзләр язылган. Һәм дә бер турыда бер тавышта әллә ни чикле

[1] Бинаән – нигезләнеп.

[2] Мадам ки – чынлыкта.

төрле шәкелдә хәрефләр күрсәтелгән, хәрефләрне укыр өчен бер дә сүзләр һәм җөмләләр язылмаган. Шуның өчен мин аны язу таныган зуррак балаларга матур сурәтләрен һәм төрле хәрефләрен карар өчен генә сатып алырга тәкъдим итәмен.

Харитонов җәнаплары бу хәрефләре белән бергә татарча кульязма өчен дә яңа, русча кульязмага охшашлы Рукопись[1] нәмунәсе дә нәшер иткән. Бу төрле кульязма, хакыйкатән, һич аермасыз, рус язуларына охшап чыга.

Ләкин мин моны буш һиммәт[2], юкка вакыт әрәм итү кебек күрәм. Чөнки безнең кульязманың иң кыска һәм иң ансат язу икәнен бер мин генә түгел, башка игътибарлырак кешеләр дә бик күп яздылар инде.

Безнең элекке кульязмабызны рус язуларына охшамавы сәбәпле генә ямьсез диеп тә булмый. Моны фәкать рус һәм яурупалылар язуына күзләреияләшкән кеше генә әйтсә әйтер. Безнең иң маһир хаттатларыбыз булган кебек, иң гүзәл һәм язар өчен җиңел – уңай хатларыбыз да бар. Мәсәлән, сөлс, нәсех, тәгълик, рокга язулары матурлык һәм ансатлык җәһәтеннән яурупа халкының язуларыннан бер дә калышырлык түгелләр. Моны сәламәт гакыллы һәрбер кеше игътибар итәр.

Харитонов җәнаплары күрсәткән бу язулар исә безнең кульязмабызны ике, өч мәртәбә кыенлаштырачак.

Мин бу турыда сүземне артык озайтмыйча, туры фикерле затларны минем бу мәкаләмә дикъкать итүләрен, әгәр ялгыш фикер булса, миңа аңлатуларын үтенеп, каләмемне туктатам.

Уку, укыту эшләрендә иң мөһим бер урын тоткан бу «хәрефләр» мәсьәләсендә мөгаллим әфәнделәр, әлбәттә, дикъкатьсез булмаслар дип ышанам.

«Мәктәп», 1913, № 8.

Гарәп графикасыннан кириллицага күчереп, басмага әзерләде:
Мифтахетдинова Нурия Мидхәт кызы,
ТР Милли музее өлкән фәнни хезмәткәре

---

[1] Кирилл хәрефләре белән.

[2] Һиммәт – тырышлык.